

HORVÁTH SÁNDOR¹

SZÁZ ÉV MAGÁNY? A MAGYARORSZÁGI MUNKÁSKUTATÁSOK NÉZŐPONTJAI A 20. SZÁZADBAN

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.1.19>

ABSZTRAKT

A munkáskutatások időről-időre úgy jelentek meg a társadalomtudományos diskurzusokban, mint a társadalomtudomány „mostohagyerekei”, mintha mindig valamiféle partvonalról szerették volna láttatni vagy megérteni az ipari munkásságot. Vajon mennyiben volt ez így, mennyire volt periférikus a magyarországi munkáskutatás? Egyik előfeltevésem, hogy az iménti kijelentéssel éppen ellenkezőleg: a hazai munkáskutatások rendre a progresszív, nemzetközileg is értelmezhető kutatások közé tartoztak, annak ellenére (vagy talán éppen amiatt), hogy rendre politikai reflexióként is olvashatók voltak. Szinte minden munkáskutatás – a kutatók szándékai ellenére is – felhasználható volt politikai célokra is, ezért rendre kiemelt figyelmet kaptak. A tanulmányban áttekintem azokat a nézőpontokat, amelyeket közel száz év szélesebb visszhangot kiváltó munkáskutatásai alkalmaztak a századfordulós gyárfelügyelői jelentésektől kezdve az 1970-es évekig. Arra kerestem a választ, hogy milyen társadalmopolitikai motivációi lehettek a magyar munkások kutatói által használt elbeszélői technikáknak, és hogyan kapcsolódott mindez a nemzetközi társadalomtudományos tendenciákhoz. A másik kérdés ennél összetettebb: miért történhetett az meg, hogy a munkáskutatások rendre politikai színezetet nyertek, illetve, hogy éppen ez, nem pedig újjító módszertanuk emelte ki őket a társadalomkutatások köréből?

Kulcsszavak: társadalomkutatás, munkáskutatások, társadalomtörténet, munkásmozgalom, oral history

ONE HUNDRED YEARS OF SOLITUDE PERSPECTIVES OF LABOUR STUDIES IN HUNGARY IN THE 20TH CENTURY

ABSTRACT

From time to time, labour studies have appeared in social science discourses as the “stepchildren” of social sciences, as if they always aimed at understanding industrial labour from a partisan standpoint. To what extent was Hungarian labour research peripheral? One of my assumptions is that, on the contrary, Hungarian labour studies have always been progressive and internationally interpretable, despite (or perhaps because of) the fact that they have often been read as political reflections. Almost all labour studies, despite the researchers’ intentions, could be used for political purposes, and therefore they were often given special attention. In this paper, I will review the perspectives that have been used in the broader resonance of nearly a century of labour studies, from the factory inspector’s reports at the turn of the 19th and 20th century to the 1970s. I aim to answer the question of what socio-political motivations may have influenced the narrative techniques used by Hungarian workers’ researchers and how this related to international social science trends. The second question is more complex: why did it happen that labour studies were always politicised, and why did this, rather than their novel methodology, distinguish them from social research?

Keywords: social research, labour studies, social history, labour movement, oral history

¹ Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

SZÁZ ÉV MAGÁNY?

A MAGYARORSZÁGI MUNKÁSKUTATÁSOK NÉZŐPONTJAI A 20. SZÁZADBAN

BEVEZETÉS

„[M]iért nem szervezkednek nálunk a bérmunkástömegek [...]?” (Solt 1990:127).

„A legműveltebb szakmunkásokra is igaz, hogy [...] semmiféle politikai alternatívával nem rendelkeznek” (Kemény 1990:168).

„[A] gyári munkások nagy zöme nincs és nem is volt még szervezve” (Weltner 1901).

Bár az első két idézet 1990-ből, a harmadik pedig a 20. század elejéről származik, mégis rendre azt a kérdést teszik fel a munkások felé fordulók: miért nem szervezkednek politikailag a munkások? Megközelítesem szempontjából azonban nem az a kérdés, hogy a munkások szervezettségéről szóló kijelentés igaz vagy hamis volt-e egyes korokban, hanem hogy miért tartották a különböző szerzők fontosnak eltérő évtizedekben, hogy ezt így leírják. Miért ábrázolták a munkásokat rendre úgy, mint akik politikai szervezettség híján vannak? Akárcsak Alessandro Portelli (2001) munkájában: nem az a kérdés, hogy Luigi Trastullit munkáslázadás során megölte-e a rendőrség (nem ölték meg senkit akkor), hanem az, miért ábrázolják úgy, mintha megölték volna. A szervezettség szempontjából nem csak az a kérdés, hogy mi történt, hanem hogy miért írnak erről így. Milyen (társadalomkutatói?) hagyományt követnek, amikor munkások szervezettségének hiányáról írnak?

Az általam részletesebben elemzett példák kiválasztási szempontja elsősorban az volt, hogy azok szélesebb közönség körében váltsanak ki visszhangot, mint ahogyan általában a társadalomkutatás szokott. (Ez persze egy módfelett „lágý” definíció, azonban igen könnyen mérhető is lenne egy-egy munkásokról szóló kutatás publikációjának visszhangja, például a későbbi sajtómegjelenések mennyisége alapján – ezt ezúttal másra bízom, és inkább olyan munkásokat kutató és róluk író szerzőkkel foglalkozom, akik neve közismertté vált a társadalomkutatói berkeken túl is.)² Céloom tehát nem a munkáskutatások „áttekintése”, hanem az, hogy jobban megértsük a munkáskutatások elbeszélői hagyományát. A visszhang kiváltásában – mint azt látni fogjuk – elsődlegesen az állami intézményeknek volt kulcsszerepe, mikor azok perrel vagy üldöztetéssel fenyegetették egy-egy munkásokról szóló munka szerzőjét. Azonban korántsem mindegy, hogy milyen elbeszélői hagyományra építettek azok a szerzők, akiket az állami intézmények saját ellenségeiként tartottak számon. A munkáskutatásokra jellemző elbeszélői hagyományok megismeréséhez érdemes visszanyúlni a munkáskutatások eredeti funkciójához: vagyis ahhoz, hogy milyen célra használták a fel a munkásokról szóló kutatásokat, kik voltak a megrendelők és kik olvasták a kutatási eredményeket.

² A válasz persze nem is annyira önkényes, ha figyelembe vesszük, teszem azt a média vagy a „nyilvános történelem” műtelelemzésekre gyakorolt hatásának vizsgálati módjait (Lowenthal 1985).

A MUNKÁSKUTATÁSOK ÉS A MUNKÁSJÓLÉTI MOZGALMAK KÖZÖS BÖLCSŐJE: A GYÁRFELÜGYELŐI JELENTÉSEK

Litván György az 1919 előtti munkáskutatások kapcsán írta (1974-ben!): „A munkáskérdésben ennek legjobb kutatói is, lényegében csak bérkérdést, kenyérkérdést, lakáskérdést, szabadidőkérdést, művelődési kérdést – és persze öntudati és szervezetségi kérdést láttak” (1974:9). Ennek egyik oka, hogy a munkáskutatás bölcsője a gyakorlatban az 1887-től megvalósuló (1884-ben elrendelt) gyárfelügyelői jelentések intézménye volt, amelyet angol, porosz, svájci és dán mintára vezettek be. A magyar munkáskutatás egyik „összövege”, Somogyi Manó (1974[1891]) 1891-ben megjelent írása a „munkásviszonyokat” vizsgáló gyárfelügyelői jelentések országos eredményeit elemezte.

Az első felhasználók az állami intézmények és a hozzájuk kapcsolódó munkásjóléti intézmények képviselői voltak, és azoknak a gyárosoknak, akiknek az iparfelügyelet miatt kevesebb profit jutott (mert például nem alkalmazhattak 10 év alatti gyerekeket munkásként) a „kárára” is lehettek a gyárfelügyelői jelentések, ha nem tartották be a törvényi előírásokat. Az iparfelügyeletről szóló törvény 1893-as módosításának indoklása szerint: „Örvendetes mérvben fejlődő gyáriparunkra való tekintettel az államhatalom kötelessége gondoskodni a munkásokat fenyegető veszélyek lehető csökkentéséről és kitelhetőleg intézkedni az iránt, hogy ezen, a gyári üzemből természetszerűleg eredhető veszélyek kellő óvintézkedések által lehetőleg elháríttassanak s a gyári és ipari alkalmazottak élete, testi épsége és egészsége a veszélyektől lehetőleg megóvassék” (1893. évi XXVIII. törvénycikk indokolása).

A törvény indoklása alapján jellegzetes állami gondoskodási sémáról is beszélhetnénk: egyik oldalon a tőke, a másik oldalon az állampolgárokat védő állami jóléti intézmények. Csakhogy a történet – ahogy az lenni szokott – ennél sokkal szövevényesebb, és nem csupán az állami és a magántulajdon hagyományos összefonódása miatt. A szövevényesség egyik fontos eleme, hogy miközben a magyarországi – kezdetben etnikailag idegennek számító – néhány tízezres ipari bérmunkásszám a többszörösére növekedett, a felhasználható politikai programok egymás közötti versenyében megjelentek a magukat a munkások érdekképviselőiként megjelenítő szakszervezetek, munkásmozgalmak és munkáspártok (Lux 2008).

Ahhoz hasonló módon, ahogy a nemzetállamok megjelenése miatt vált a történelem szaktudománnyá a 19. században (Gyáni 2016, White 1997), úgy a munkáskutatások, a munkásokról szóló jelentések és írások a munkásérdekvédelem politikai mozgalommá válása miatt és érdekében kellett, hogy egyre szakszerűbbnek tűnjenek, vagyis alapvetővé vált a munkásokról szóló írások performatív jellege. Ennek köszönhető, hogy a magyar munkáskérdésről vagy a munkásokról szóló írások szerzői között korántsem volt ritka az olyan szakszervezeti vezető vagy politikus, mint például Weltner Jakab (1901), aki éppen azon sopánkodott a gyári munkások kapcsán, hogy zömük nem szakszervezeti tag, nem cselekszenek tudatosan, érdekeiket nem védik, ami visszatérő kijelentésévé vált a munkáskutatásoknak. Korántsem véletlen, hogy a legnagyobb amerikai szakszervezet, az American Federation of Labor (AFL) elnöke, Samuel Gompers (1909) írt elsőként a magyar munkásokról, a budapesti malterhordónőről szóló írásában. A szöveg az alacsony bérezés és állatias munka mellett a magyar munkások szervetlenségét részletezi, legközelebb a politikai röpirat műfajához áll, mint annyi más korabeli és későbbi munkásokról szóló írás. Ekkoriban elsősorban a szociáldemokrata politikusok és szellemi környezetük kutatták a munkásokat – mint például Ágoston Péter, Alpári Gyula, Szabó Ervin vagy Böhm Vilmos – és erre másokat is ösztönöztek.

A gyárfelügyelői, majd a munkásokról szóló jelentések/beszámolók szinte megjelenésüket követően politikai jelentést kaptak. Ráadásul a munkáskutatások eredményei felhasználhatók voltak a politikai programok

egymás közötti versenyében. Így akárcsak a történetírás vagy a társadalomkutatás más eredményei, a munkáskutatások is mindig felhasználhatók voltak politikai célokra, politikai törekvéseket is szolgálhattak a szerzők szándékai ellenére is. Ez nem a kutatások céljára, hanem azok felhasználhatóságára vonatkozik és a munkáskutatók nem feltétlenül tudatosan (bár gyakran kifejezetten szándékosan) állítottak elő a politika számára is felhasználható tudást. Mindez azonban nagymértékben meghatározta a munkáskutatások eredményeit bemutató értelmező és magyarázó stratégiákat, a munkáskutatások reprezentációját, és azt is, hogy mitől tart szakszerűnek egy történeti hagyomány egy-egy kutatást, sőt, hogyan is lehet olvasni egy-egy munkásokról szóló kutatási beszámolót.

Szinte kötelező retorikai fordulattá vált, hogy a munkáskutatások elhanyagolt területei a társadalomtudománynak vagy a munkástörténet elhanyagolt ága a történetírásnak, ezért is van rá szükség. Csakhogy a politikai olvasat implikációjától még korántsem tűnik „szakszerűnek” egy kutatás attól, hogy korábban kevés volt belőle – már ha ez így van. Hiszen attól még nem tűnik relevánsnak egy kutatási téma, hogy „hiánypótló”, mert azzal még alig foglalkoztak. Sőt, a hitelességet sem csupán az adja, hogy ki beszél vagy ír egy témáról, hanem hogy milyen retorikai eszközöket használ az elbeszéléshez: legyen szó történeti munkákról vagy munkáskutatásról. A hitelességet a szakszerűség látszatát keltő retorikai eszközök adták, azonban korántsem volt mindegy, hogy milyen ideológiai/normatív célok határozták meg a szakszerűnek tűnő eszközök használatát.

A SZAKSZERŰSÉG LABIRINTUSA ÉS A KUTATÁSOK IDEOLÓGIAI CÉLJAI

A retorikai elemek kizárása a modern tudomány születésével egykorú elvárás a szakszerűséggel szemben. Ennek ellenére nem csupán minden történeti munka olyan nyelvi szerkezet, amely a narratív próza formáit használja, hanem Hayden White (1997, 2001) historiográfiai elméletét adaptálva a munkáskutatás történetére, minden munkáskutatás sajátos prózai elbeszélőformákat használ. Persze a fikciónak ebben az esetben is különböző szintjei vannak, de még a fikció „legprimitívebb” formája, a munkásokról szóló statisztikai adatok közlése (vagy diagramon ábrázolása) is a kaotikus múlt vagy jelen értelmi, szelektív feldolgozását jelenti. Ezért nem választható el a szöveg kontextusának megértése az elbeszélés formájának felismerésétől.

„Megcsináljuk az ország szociográfiáját, ha lehetséges és ha nem lehetséges, meg fogjuk csinálni. Munkánk elképzelésünkben nem statisztika, nem irodalom, célunk nem pusztán adatok megtalálása és megmutatása, nem pusztán ábrázolás, hanem mindezeknek a fölhasználásával valami több” – írta Szabó Zoltán (1984[1934]) 1934-ben *Társadalomkutatás* címmel a Fiala Magyarországon, alcíme szerint „a magyar cserkész férfiak folyóiratában”. Miben áll ez a több? Vagy talán ez a „több” magában foglalja a politikai célokat is?

A gyárfelügyelői jelentések a munkásokat védő törvények betartásának vizsgálatára helyezték a hangsúlyt: ezért beszámoltak a munkarendről, a munkások számáról, a tanoncok helyzetéről, a munkaidőről, a munkabékekről, a munkahelyi szociális intézményekről és a munkáslakásokról (pl. Jelentés 1887). Klasszikus témái ezek a munkáskutatásoknak a 20. században, és a jelenlegi munkáskutatások témái között is gyakoriak. Mivel a jelentések iparkerületenként készültek, felfoghatók egy adott terület munkásviszonyainak monografikus igényű feldolgozásaként is. Megtalálható bennük a szociográfia műfajára jellemző társadalomkritikai igény is: igaz, elsősorban a törvények betartásának szemszögéből. Részben a munkások életformáját is bemutatják, ami szintén jellemző a későbbi kutatásokra. Amiért mégsem nevezhetők tudományos igényű feldolgozásnak ezek az iparfelügyelői jelentések, az sajátos módon egyrészt az irodalmi igényesség teljes hiánya, másrészt az írói szubjektivitás teljes háttérbe szorulása (más szavakkal: az interpretáció korlátozott volta, legfeljebb implicit megjelenése miatt). A jelentések szerzői – feladatukat teljesítve – a statisztikai adatok közlésére és kommentálására

szorítottak, illetve arra, hogy azok mennyiben felelnek meg a törvényi előírásoknak. Ennek ellenére kiváló forrásanyagot nyújtottak a korai munkásszociográfiáknak mind Magyarországon (Somogyi 1900, Rézler 1940), mind Nyugat-Európában. Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* című műve (1845) is a gyárfelügyelői jelentésekre épült, ennél is ismertebb, a részben gyárfelügyelői jelentésekre is épülő nagyhatású munka: Marx *A tőke* című könyve (1867). Mindegyik említett munka politikai felhasználása miatt kapott komolyabb figyelmet, recepciójuk elválaszthatatlannak tűnik politikai felhasználásuktól, egyúttal rendre használtak a szerzők szépírói eszközöket argumentációjukban. De vajon hogyan szabadulhatott a politikai felhasználhatóság béklyójától a munkáskutatás, ha egyáltalán szerepelt ez a célkitűzései között?

Somogyi Manó *Az Óbudai Hajógyár munkásainak helyzete* című munkája a Földes Béla egyetemi tanár vezetése alatt álló nemzetgazdasági szemináriumban született 1887 őszén (Somogyi 1900:106–147). A tanulmány a gyárfelügyelői jelentések hagyományaira támaszkodva a statisztikákból indul ki, sőt, a „szociálstatisztika” dicshimnuszát zengi az első oldalakon. Mégis, a számok sűrű szövetén – főként az életforma bemutatásánál (lakás, étkezés, ruházkodás, művelődés) – egyre gyakrabban átütött a társadalomtudós szépírói szándéka és szubjektivitása. Mintha éppen a szubjektivitás és a szépíráshoz közeli mondatok emelnék ki a munkát a feledés homályába merült felügyelői jelentések közül. De vajon a szépírói szándék és a szubjektivitás tekinthetők-e a társadalomtudós „szakszerű” eszközének, és ha igen, mennyiben járultak hozzá a munkáskutatások megszületéséhez?

A társadalomtudománnyal vagy a bölcsészettel szembeni gyakori vád, miszerint az „tudománytalan”, ami arra vezethető vissza, hogy gyakran a köznapi nyelvet használja. Ennek is köszönhető, hogy a társadalomtudomány – köztük a munkáskutatások – a statisztika nyelvének használatával igyekezett távolságot teremteni a köznapi nyelv és a tudomány nyelve között. A századfordulón Ágoston Péter, Freund Gyula és Strasser József elsősorban a statisztikák „megdöbbenő” erejével akartak hatni, amikor a munkásokról írtak, gyakran politikai szándékkal (Litván 1974). Freund Gyula 1908-ban megjelent tanulmányában (Dohánygyári munkásnők helyzete) már az impresszionizmusra jellemző stílus eszközként használta a statisztikát, ugyanakkor nem szűkölködött saját benyomásainak közlésével sem: *„Nagy, barna kapu előtt állunk. Vas alkatrészei rozsdamarásúak. Kívülről azt a benyomást keltik, mintha csak nagy időközönként nyitnák fel. Pedig dehogy. Napjában háromszor fordul ki sarkaiból a komor kapu, hogy az emberáradatot magába fogadja, vagy magából kiontsa.”* A szerző haragosan bírálta a társadalmat: *„Ha aztán egyik-másik munkásnő a gyárból kilép, a rajta megtörtént esetekre a feledés leplét borítja, mert ő maga sokkal inkább lenne a meghurcoltatásnak és a jó erkölcsű társadalom közmegejtésének kitéve, mint a megejtője. Hallgat, mert a társadalom hallgatásra kárhoztatja”* (Freund 1908:93–94). Statisztika, kérdőíves adatgyűjtés és személyes találkozások, impresszionizmus, szubjektivitás, szépírói szándék, társadalomkritika, még hozzá a haragos fajtából. Freund Gyula tanulmánya magán viseli a későbbi munkáskutatások számos jellemzőjét. A nyílt vagy elfojtott düh és azt kiváltó sérelmek felsorolása azokban a munkásokról szóló írásokban, amelyek nagyobb visszhangot váltottak ki, szinte mindig visszatérő prózai elemek.

Az 1910-es évek körül keletkezett munkásszociográfiák többsége a szociáldemokrata közvéleményhez szólt. Mégsem kerülhettek be a közvéleményt formáló értelmiség mindennapi vitáiba, mivel azok ebben az időben kellőképpen el voltak foglalva a hazai polgárosodás kérdéseivel (akárcsak jóval később, az 1990-es években az elit- vagy középosztály-viták során). A nemzeti identitás fel- vagy újra-élesztésének lehetőségét sem a munkások között keresték. Egyrészt azért, mert a munkásság igen jelentős része – elsősorban a jól képzett munkások – idegen etnikumhoz tartozott (Lux 2008), és a 19. század végén a szakszervezeti lapok még németül jelentek meg, másrészt a munkásság azt a „technika által megfertőzött” városi világot képviselte, ahol a korabeli – és még sokáig a későbbi – gondolkodás szerint a „népi hagyományoknak” ki kell halniuk. A munkások

nem voltak és nem is válhattak a népről szóló gondolkodás részévé, ezért is lehetett a róluk szóló kutatásokat perifériálisként ábrázolni, még akkor is, mikor nem voltak azok.

A választójog és szociális intézményrendszer kiterjesztésének kérdése számos olyan kérdést vetett fel, melyek megvitatásához valódi fórumokra volt szükség. A Kis Adolf szerkesztésében megindult *Munkásügyi Szemle*, a Láncki Jenő és Kadosa Marcell által szerkesztett *Szociálpolitikai Szemle* és a *Társadalmi Múzeum Szemléje* körül kezdett kialakulni a publicisták és szociálpolitikai szakemberek azon tábora, amely a munkáskérdéssel való foglalkozást tekintette a társadalmi reformok egyik alapjának (Litván 1974:8). A munkásokról szóló „szociálstatisztika” részben ennek a politikai célnak a szüleménye, a munkáskutatások pedig a morális indíttatású társadalmi reformtörekvéseké.

Az Illyefalvi Lajos nevével fémjelzett, két háború közötti városi és munkásstatisztikák (Illyefalvi 1930) a munkások és a lakások kérdését nem csupán azért kapcsolta szorosan össze – és vont le belőle következtetéseket az életformára –, mert ezeket tudta megszámolni és klasszifikálni statisztikai módszerekkel, hanem azért is, mert a munkáslakás-kérdés kiemelt politikai kérdés volt (Umbrai 2008). Azonban a statisztika hallható megszólaltatása és nagyobb hatást kiváltó értelmezése az autodidakta, szépírói műfajokat (elsősorban szociográfiát) használó társadalomkutatókra várt.

„Amikor a harmincas évek új generációja társadalmával ismerkedni kezdett, a társadalmi térképen számos fehér foltot, terra incognitát talált. A magyar társadalom akkori rajza valahogy úgy nézett ki, mint a XIX. századi afrikai térképek: teli fehér foltokkal, amelyek felfedezetlen területeket jelképeztek... A falusi társadalomról csak romantikus elképzelések voltak. Az ipari munkásság kialakulásának körülményei a ködös történelmi homályba veszttek, és e növekvő társadalmi réteg korabeli problémáinak tanulmányozása tabunak számított” – írta visszatekintő írásában az a Rézler Gyula (1972:556), aki később éppen munkásszociográfiájával írta be nevét a szociográfiatörténetébe. Rézler szerint: „a harmincas évek társadalomkutatói, legalábbis a szociológia terén, majdnem kivétel nélkül autodidakták voltak, akik kezdetben vagy semmit, vagy nagyon keveset tudtak a társadalomkutatás módszereiről, elméletéről és empirikus technikáiról”, továbbá a társadalomkutatást csak mellékfoglalkozásként, szabadidejükben folytathatták (1972:558).

1933–1943 között Rézler számításai szerint 37 író 50 városi és üzemi társadalomrajza jelent meg (1972:560). Ezek közül kiemelkedik Szabó Zoltán *Cifra nyomorúság* (1986[1938]) című szociográfiája, amely jelentős részben az észak-magyarországi bányá- és iparvidék lakosairól szól, javarészt munkásokról, ha úgy tetszik. Azonban nem azért emelkedik ki a két világháború közötti, munkásokról szóló írások közül Szabó Zoltán – akit a társadalom megismerése során a cserkészek reformhevélete is hajtott – munkája, mert empirikusan megalapozott vagy módszertanilag következetes lett volna; még csak azért sem, mert Szabó határozottan politizált írásaiban, hanem elbeszélő prózai technikái, különösen a nyelvhasználat és a nézőpont tudatos váltogatása miatt.

Ezeket a prózáirói technikákat Szabó a társadalomkutatás sajátjának tartotta, ráadásul a társadalomkutatás célját nem a megértésben vagy a megismerésben vélte felfedezni, hanem a társadalom megismerését „minden szociális politika és szociális reform” alapjának tartotta. Szabó a társadalomkutatás szó szinonimájának a szociográfiát tartotta, ami „materiális, tárgyi alapja minden szociális politikának és szociális reformnak. A mi értelmezésünk szerint teljes ismerete a magyarság mai életformájának, gazdasági, egészségügyi, kulturális állapotának, annak, hogy miképp él ma a magyarság, mik a mai magyar életnek hibái és erőnei, mik azok a társadalmi betegségeink, amelyek orvost és orvoslást követelnek” (Szabó 1984:18). A társadalomkutatás feladata tehát az egész magyarság életformájának megismerése, illetve a társadalmi betegségek orvoslása.

A TÁRSADALOMKUTATÁS MINT POLITIKAI ÉS IRODALMI MŰFAJ

Társadalomkutatásra Szabó Zoltán szerint szüksége van a politikusnak a tetteihez, az írónak a valóság-ábrázoláshoz, és a földbirtokpolitikusként a földreformhoz. Szabó megfogalmazásában nemzedéke elsődleges feladata, hogy megismerje és megismertesse „*azt a hallatlanul széleskörű valamit, amit »népnek« szoktak nevezni, mást és mást értve alatta, különböző korok és különböző emberek szájjze szerint*” (1984:19). Szabó a „nép” alatt érti nem csak a parasztságot, hanem más rétegeket, így a munkásságot és az értelmiséget is. Ez alapján megkülönbözteti őt a korabeli irodalmi szociográfiák szerzőitől, mivel azok többsége a nép fogalma alatt elsősorban a falvakban élőket, a parasztságot értették – témaválasztásukból fakadóan.

Szabó Zoltán nem választotta külön a falu és a város fogalmát, ezzel lehetővé vált számára, hogy a várost is és a falut is a nép lakóhelyének tekintse. Szülőfalujának nevezte azt a Visegrádi utcai bérházat, amelynek harmadik emeletén lakott (Szabó 1942:18). Egy helyre összpontosítani a kutatásban Szabó szerint nem hátrány, hanem előny, mert a hely „*speciális baja, speciális előnye*” köré kell csoportosítani a kutatást. Újra kell teremteni a meglévő adatokat. Egy helyre koncentrálni pedig nem szűkíti, hanem tágítja a kutatás lehetőségeit. Célja kimondva nem egy vagy száz falu bemutatása, a társadalmi rétegződés krónikaszerű ismertetése volt, hanem a társadalmi funkciók megértése (Szabó 1942:18–23). A krónikaszerű történet meghaladása így ki nem mondva cselekményesítés, érvelés és ideológiai vonatkoztatás révén lehetséges, amelyet egy rendszerező elv tesz kerek egészé, amely morális alapú. „*A cél, a végső cél egy olyan generáció nevelése, mely állandóan ott tartja kezét a szociális állapot ütőerén, mely egy élő szociográfiát ismer*” – írta (1942:25).

A *Cifra nyomorúság* 1938-as megjelenése beilleszthető abba a folyamatba, amelynek kezdeteként Jahn Ferenc *Gondolat* című írásában már 1937-ben sürgette a falukutatás mellé a városkutatás felzárkózását. Hozzá is kezdett Kispest szociográfiai feltérképezéséhez. Földes Ferenc a munkások művelődéséről, Gereblyés László az építőmunkások helyzetéről írt. Nagy Lajos *Magyar város és Alföldi város* című írásai 1932-ben jelentek meg, Nagy István és Jordáky Lajos munkásszociográfiái 1938-ban (Litván 1974:11).

A *Cifra nyomorúságban* a „rimamurányi birodalom” leírása totális társadalomábrázolásra törekszik. A vidéki értelmiségtől a gyári munkásokon keresztül, a bányamunkásokon át a szegényparasztságig minden réteg megjelenik a műben. Bár a *Cifra nyomorúság* visszhangja korántsem volt olyan széleskörű, mint *A tardi helyzeté*, a mű totalitásra törekvő ábrázolásmódját már a Pesti Naplóban Bálint György tollából megjelent értékelés is kiemelte: „*Egy táj arcképe rajzolódik kis finom és mély vonásokkal Szabó Zoltán új könyvében. Hegyek és emberek, ősi mítoszok és modern lakásstatisztikák, paraszti, munkási és úri életformák, lassú tengődések és gyorsíramú válságok adják a táj, a csonkamagyarországi Felvidék teljes képét...*” (Bálint 1938:37). Az egykori piarista gimnáziumi barát, Boldizsár Iván szerint Szabó ebben a művében „*az egész magyar társadalom rajzát adja*”, számára a nép fogalma nem egyenlő a falu világával (Boldizsár 1938). A Nyugatban megjelent korabeli kritika a totális ábrázolást azzal magyarázta, hogy „*ezen a tájon föllehető úgyszólván minden magyar társadalmi képlet*” (Nagypál 1938). Kétségtelen, hogy a tájegységen belül, amelyről Szabó írt, megtalálható Eger, valamint az ipari város és a falu is, ugyanakkor pusztán ezzel nem magyarázható az ábrázolás totalitása. Ebből a szempontból sokkal fontosabb volt az a célkitűzés, miszerint Szabó a népet, az ő értelmezésében a magyar társadalmat a maga egészében, az egyes társadalmi rétegeket egymáshoz való viszonyulásukban szándékozott bemutatni.

Ezt felismerve Bálint György írta: „*a táj arcképe nyugtalanító. Nyugtalanítóbb, mint a »Tardi helyzeté«, mert az csak egy falu keresztmetszete volt, a »Cifra nyomorúság« pedig egy egész vidéké, falvaké, városoké, egymásra rétegződő társadalmi osztályoké. A leírás nagy távlatú, szemlélete szintetikus*” (1938:37). Bálint

György szerint a látásmóddal még csak tovább fokozódik a feszültség: az író „*hol madártávlatból dolgozik, hol szöcsketávlatból*” (1938:37). Boldizsár Iván szerint Szabó célja a stílussal a „*felrázás és megrázás*” (Boldizsár 1938). Ebből a nézőpontból a társadalomkutatás elsődleges olvasata politikai célokra is felhasználható. Ebben pedig éppen a „tudománytalanság” vádját megalapozó köznap nyelv használata segíti. A társadalomtudományi műfaj irodalmivá, egyúttal politikaivá tétele Erdei Ferenc 1941-es visszaemlékezése szerint a harmincas években a műfaj szerves részévé vált. Erdei 1941-ben a *Kelet Népeiben* az 1936–1938 közötti szociográfiákról írva ezt a helyzetet így jellemezte: „*Hőskorunkban minden írói, illetve irodalmi volt, tehát mindenki többé-kevésbé író lett. Egy helyzetnek az átéléséről van szó, nyilvánvaló, hogy ez az elsősorban írói feladat általános törvénnyé tette az írói foglalkozást. Tehát szerepelt a mozgalmunkban az is, aki pályája törvényeinél fogva inkább tudós vagy politikus*” (Erdei 1941:3).

1938, amikor a *Cifra nyomorúság* megjelent, kulcsfontosságú év volt a magyar társadalomkutatás politikai szerepe miatt. „*A Tardi helyzet óta nagyon változott a közvélemény-szemlélet az ilyen munkák irányába, társadalomémbresztő szerepüket a közönségsiker mellett a hatóságok heves érdeklődése is jellemzi*” – írták a *Nyugatban* 1938-ban Szabó könyve kapcsán. Az itt megjelent kritika szerint Szabó Zoltán „*nem szavakkal kiáltja el vádjait, hanem tényekkel*” (Nagypál 1938). 1937 tavaszán-őszén perbe fogták Féja Gézá és Kovács Imrét. A társadalomkutatók egyre inkább a kormány ellenzékeként léptek fel vagy annak ábrázolták bármilyen tettüket, mivel a társadalomkutatás reflexív volta magában foglalta ellenzéki szerepét. Szabó Zoltán is aláírta azt a memorandumot, amelyben a magyar progresszió kiemelkedő képviselői tiltakoztak a bírói ítéletek ellen (Huszár 1986:xi).

Ezzel párhuzamosan, 1938-ban jelent meg Rézler Gyula *A magyar nagyipari munkásság kialakulása* című munkája, majd hat éven belül még két úttörő jelentőségű munkáját publikálta a munkásokról (Rézler 1938, 1940, 1943). Tudományos igényesség, tárgyilagosság, történeti szemlélet, a munkásság rétegződésének, társadalomba való beágyazottságának és életformájának vizsgálata jellemzi Rézler munkáit. Ugyanakkor hiányzik a szubjektív szemlélet, az irodalmi stílus, a statisztikai adatok fantáziadús „újraferemtése”, ami Szabó Zoltán műveit annyira élvezetessé – még ha szakmailag néha kérdésessé is – teszi. Persze ennek oka elsősorban a szerzők céljainak különbségeiben rejlik: Rézler a tudományos közvéleménynek, míg Szabó az irodalom és a társadalmi kérdések iránt egyaránt érdeklődő szélesebb közönségnek írt. Ám hiába a tudományos tárgyilagosság, Szabó hatása kétségtelenül sokkal jelentősebb lett irodalmi stílusa és politikai reformtörekvései miatt, mint Rézleré. Szabó hatása alapján így azt is mondhatjuk: a társadalomkutató politizál, akár akarja, akár sem: viszont hatását nagyban meghatározza íráskészsége és az általa választott műfaj.

ELLENZÉKBŐL ELLENZÉKBE – MUNKÁSKUTATÓ SZEREPEK 1945 UTÁN

Földes Anna újságíró-színikritikus, aki 34 éven át volt a *Nők Lapja* kulturális rovatvezetője, 1976-os írásában kifejezte a korabeli hivatalos álláspontot a társadalomkutatás akkori szerepéről: „*a korábbi falukutatók Erdei Ferencről Veres Péterig 1945 után úgy érezték, hogy megnyílt előttük a közvetlen politikai cselekvés lehetősége, sem idő, sem igény nemigen mutatkozott a társadalmi mélyfúrásra*” (1976:334–335). Persze korántsem biztos, hogy ezt a társadalomkutatók is így gondolták. Talán az is lehet, hogy egy részük értelmiségiből politikussá vagy hivatalnokká vált, amivel elvesztette az önreflexió lehetőségét. Ahogy Kemény István írta Szelényi Iván bírálataként az értelmiség állami újraelosztásban betöltött szerepével kapcsolatos, az értelmiség „osztályuralmára” vonatkozó álláspontja kapcsán (az „értelmiség” szűk definícióját alkalmazva): „*Nem az értelmiség vette át a vezető szerepet. Értelmiségi foglalkozású, egyetemi oklevél birtokában lévő emberek kerültek a parlamentbe, a köztársasági elnöki, a miniszterelnöki stb. pozíciókba. De nem valósul meg az értelmiség osztályuralma*” (Kemény 2010:161).

A második világháborút követő első évtizedben a munkásokról leggyakrabban mint az újjáépítés vagy a munkaverseny hőseiről írtak propagandisztikus hangon a sajtóban. Talán az első, második világháborút követő munkáskutatás két gyáróriásában, a MÁVAG-ban és az akkor még Weiss Manfréd Művekben zajlott, ahova később is előszeretettel tértek vissza a munkások iránt érdeklődő kutatók. Severini Erzsébet *Munkaverseny és a magyar munkás lelkesége: Munkalélektani tanulmány a műhelyekben a termelésről* című, 1946-ban megjelent írása jól képzett vasmunkásokról szól (Severini 1946). Elmondása szerint a személyes megfigyelés, a beszélgetés és a kérdőíves adatgyűjtés módszerét egyaránt alkalmazta azalatt a másfél év alatt, amit a két gyárban töltött. A szöveg nem eredményei, hanem a szinte teljesen önkényesen, autodidakta módon használt módszerek miatt érdekes, mivel szubjektív és impresszív elbeszélsmódja rendre visszaköszön a második világháborút követő évtizedek munkáskutatásaiban. Severini különféle, pszichologizálásra lehetőséget adó intelligenciateszteket végeztetett el a vasmunkásokkal, melyek eredményeiből például arra a következtetésre jutott, hogy a vasmunkások értelmi képessége jó, és a WM gyáriaké valamivel jobb, mint a MÁVAG-belieké. A szakmák között az esztergályosok érték el a legjobb eredményeket, őket követték a lakatosok, a kovácsok és a vasöntők (Severini 1946:58–63).³ A vizsgálat a személyiség egyik leglényegesebb visszatükröződésének a munkamódot és a mozgulatok leírását tartotta (Severini 1946:61–64). A munkamozdulatok és a munkások külsejének részletes leírása (amely a taylorizmus munkateljesítményt növelő megfigyelései óta virágzik) rendre visszaköszön a későbbi munkáskutatásokban is, akár csak egy gyáron belül a munkások típusainak felvillantása például Szabó Zoltánnál vagy Kemény Istvánnál. A tipizálás és pszichologizálás alapvető jellemzői Severini tanulmányának, ami az autodidakta módszerek örökléséből is fakad. Példának okáért a vasmunkások önbizalmát „labilisnak” ítélte.

Severini az élettörténeteket a „statisztika nyelvén” mondta el: korán kezdtek dolgozni, 32%-uk 14 éves kora előtt, 48%-uk 14 évesen, 12%-uk pedig 16–17 éves korában. A gazdasági válság idején sokan közülük másfél-két évig voltak munka nélkül, amikor alkalmi munkákból éltek. *„Hárman kiemelték, hogy szociális rétegződésük miatt az iskolában köztük megkülönböztetést tettek a tanárok az előnyösebb társadalmi osztályúak javára”* (1946:76). Nem késik a politikai tanulságlevonás sem: még fiatalon legtöbbször belépett a szakszervezetbe és a szociáldemokrata pártba (Severini 1946:76–77).

Az életforma elemei: lakás, tárgyi kultúra, szabadidős szokások és szexualitás (mikor találtak „a nővel”), a feleségek a lakásleírások részei: *„Csinos, ápolt, jól öltözött feleségek, gyönyörű, gondozott gyermekek (legtöbbszörnek egy gyermeke van) fesztelenül játékszerrel fogadnak a konyhában, ahol télen tartózkodnak”* és egyiküknek még fürdőszobája is van (Severini 1946:78–79).

Severini írása azonban csak szűk körben vált ismertté. Nem így, a szintén munkásokról és társadalmi problémákról már elég korán író Örkény István munkái, aki 1946 karácsonyán tért haza a hadifogságból. A dokumentarista próza már ekkor sem állt távol tőle (Örkény 1946, 1947), de az első „szociografikus” célzatú munkája éppen Szabó Zoltán hatására született. 1947-ben elment Tardra, hogy megnézze, mi történt a faluban *A tardi helyzet* megjelenése óta (Örkény 1985a).

A társadalom megismerése azonban politikai céllal bírt nála is. Simon Zoltán szerint *„a fordulat évéig szinte minden publicisztikai írását kettős módszerrel formálja meg Örkény: láttat, aztán értelmez. Egyértelműen politizál, állást foglal, tájékozik és tájékoztat, számba veszi a változásokat, az eljövendő »nagy idők« első jeleit, és figyelmeztet a lehetséges veszélyekre, a visszahúzó erőkre”* (1996:39–40).

Örkény az *Új Magyarország* mellett már 1947 elejétől rendszeresen írt a *Szabad Népbe* is: elsősorban tárcákat, jegyzeteket. A hetvenes években így emlékezett vissza ezekre az időkre: *„Én abba a gárdába tar-*

3 Pl. Bobertag-teszt, Radnai-Kenesei teszt, Roloff-féle műszaki teszt.

toztam »Szabad Nép«-nél, amelyikbe Zelk, Déry, Karinthy Ferenc; akik tehát olyan íróknak számítottunk, kiket időnként föl lehetett kérni egy-egy irodalmi riport – elég felemás ez a megfogalmazás, de így nevezték ezt a műfajt, és tulajdonképpen elég határozott profilja volt – tehát irodalmi riportok megírására. Horváth Márton volt az, aki a legtöbbször hozzám fordult, aki valami nagyobb esemény alkalmával megkért. [...] Ő volt például, aki felszólított, hogy menjek Dunaújvárosba, pontosabban Sztálinvárosba, ahová le is mentem, lakásom is volt ott, két-három napokat töltöttem ott hetenként, a többit Budapesten a családommal” (Lázár 1979:167).

Ezeknek a látogatásoknak az eredményeként született meg a *Sztálinvárosi képeskönyv* című írás (Örkény 1985b), amely a korszaknak megfelelő propagandisztikus „tanmese”, de szociografikus elemek is fellelhetők benne. Propagandaanyag a munkaversenyéről és a békekölcson-jegyzésekről, az épülő szocialista városról. A korabeli bevett módszer szerint a „munkásszociográfia” „riportázs”-zsá süllyedt, és funkciója az volt, hogy a naponta közölt „győzelmi statisztikákat” emberközelivé tegye, vagyis irodalmi stílusban olvasható, érdekes és izgalmas írások szülessenek. Ezáltal szélesebb közönség olvassa majd el a „párt eredményeiről” szóló tudósításokat, amelyek politikai mozgósítássá váltak. Az irodalmi riportot (vagy ahogy később talán éppen emiatt nevezik: az irodalmi szociográfiát) tehát ismét szépirodalmi műfajként kezelték, mert így szélesebb közönséghez jutott el, akárcsak a harmincas években. Csakhogy míg akkor a szélesebb közönséghez a hatalommal szembenállók akartak így szólani, addig az ötvenes években éppen a hatalom akarta felhasználni az irodalomban rejlő propagandisztikus és mozgósítási lehetőséget.

Örkény nem maga mondja ki a dicsőítő szöveget, hanem riportalanyai szájába adja azt, miként az a korban elterjedt volt. Persze általában az interjú szövegét előre megírták az újságírók, majd azt felolvastatták a riportalanyokkal. Mielőtt az írás megjelent volna a sajtóban, még a szerkesztők is „csiszolták” a szöveget, hogy az nehogyan véletlenül ellentmondjon a párthatározatok szellemének.

A *Sztálinvárosi képeskönyvben* az írói szubjektivitás, az impresszionista dokumentarizmus keveredik a propagandisztikus „riportázs”-zsal. Az írás több, szerkezetükben az egypercesekre hasonlító, egy-két oldalas „novellából” áll. Az első rész, ami az Utazás címet viseli a Sztálinvárosba utazást mutatja be a „fapadoson” az író szemszögén keresztül. A „munkásvonat” mozgalmassága már Szabó Zoltánt is megihlette az ingázók utazásának bemutatásakor (Szabó 1986:110–115), a „fapadoson” alvó munkás fényképe a *Cifra nyomorúságban* (Dr. Orbán Ferenc felvétele, „Budapest vonzásában: Pest felé”, Szabó 1986:100) – amely a harmincas években felvirágozott „szociofotó” műfaján belül született – sokak számára vált emlékezetessé. Később László-Bencsik Sándor 1973-ban megjelent munkásszociográfiája is a reggel a gyár felé tartó busz tömegében kezdődik (László-Bencsik 1973). Tar Sándor egyik kulcsfontosságú írása (1978) a 6714-es személy címmel jelent meg és egy munkásvonat útjáról szól. Örkény tehát a munkásszociográfiák egyik jellemző motívumával – a munkásvonattal indítja a *Sztálinvárosi képeskönyvet*.

Örkény néhány évvel később a sztálinvárosi élmények nyomán „egy széles alapozású, három generáció életét bemutató családregényt tervezett, aminek Bónis Antal mérnök lett volna a központi figurája, aki a sztálinvárosi építkezés hősi romantikájának hatására új emberré lesz” (Simon 1996:51). Örkény érdeklődése a dokumentarizmus irányában ebben az időben kétségtelenül nagy: „Legszívesebben nem is a máról, hanem a mostról írnék, a jelen időről, a széleseben szálló megfoghatatlan pillanatról...” (Örkény 1953:1222).

A regényből részleteket publikált, de végleg sohasem fejezte be. 1953 végén – talán részben a júniusi reformok hatására – a művek tanúsága szerint Örkény írói magatartása megváltozott (Simon 1996:52). 1953-as írószövetségi beszámolójában írta: „Mi, akik tudatosan vallottuk, hogy mestereink példáját követjük, megszűnünk a nemzet lelkiismerete lenni” (Örkény 1985b:385). Örkény *Babik* című írása már az asztalfiókban ma-

radt, mivel abban Babik János „fiktív-élmunkás” történetén keresztül a szocialista világot már totálisan abszurd világgént ábrázolta (Simon 1996:54).

A munkásokról szóló írások zöme irodalmi eszközöket felhasználó politikai állásfoglalás maradt, akárcsak a századfordulón. Örkény 1953 után fokozatosan szakított a dokumentarista prózával. Belátva a cenzúra korlátait, ő is és azok is, akik szintén a társadalomról írtak volna, az irodalom „békésebb vizeire” menekültek. De az egypercesekben, a drámákban és a regényekben továbbra is alapvető kérdés maradt az „*egyéni és nemzeti jellem*”, szociológiai státusz és funkció kérdése (Bécsy 1984:10–11), amivel már dokumentarista írásaiban is foglalkozott.

A MUNKÁSKUTATÁS POLITIKAI SZEREPE

A „munkások államában” – részben az 1956-os munkástanácsok miatt – a munkásokról társadalomkutatóként kritikus hangon írni a hatvanas évek végéig szinte tabunak számított, a társadalomkutatás intézményes oktatására korlátozott lehetőség volt csupán. A tabudöntésben és a munkáskutatások újraindításában a politikai ellenzék is formáló Kemény-iskolának kulcsfontosságú szerepe volt.⁴ A hazai szociológia (és társadalomkutatás) intézményesülése és a munkáskutatások ismételt „feltalálása” ezzel szinte párhuzamosan történt. A munkásmozgalom története a korszakban mindvégig a támogatott kutatási témák közé tartozott, azonban a munkások múltjáról társadalomkutatói módszereket (elsősorban a társadalmi „összetétel” vizsgálatát) is használva elsők között – a később eszmetörténészként nagyobb hatást kiváltó – Lackó Miklós írhatott (1958, 1961, 1968). Lackó az MTA Történettudományi Intézetének Magyar népi demokrácia története osztály 1957-es beolvasztása⁵ után kezdett foglalkozni a kifejezetten jelenkorinak (akkoriban „legújabb korinak”) számító témával, az 1945 előtti évtizedek (a „tőkés korszak”) ipari munkásainak történetével, a munkásmozgalom-történetekhez képest újnak számító új szemlélettel, amelynek megfelelően a munkásság belső rétegződését igyekezett feltárni (a belső rétegződés vizsgálata később a hazai szociológiai kutatások és Kemény István fontos témája is volt). Ezzel párhuzamosan a fiatal Lackóra bízta a „kétkötetes” Magyarország történetének jelenkortörténeti fejezetét (Molnár–Pamlényi–Székely 1964), amely a korszakban kiemelt feladatnak számított. Lackó ezzel párhuzamosan MTA Történettudományi Intézetében az MSZMP intézeti alapszervezeti titkára is volt 1957 és 1961 között (Pótó 2010). Lackó belsőrétegződés-vizsgálata elsősorban történeti-statisztikai forrásanyag alapján az 1960-as években „új szociológiai” módszernek számított, mivel eltávolodott a korszakban domináns politikátörténeti nézőponttól, ezért hosszú évtizedekig a munkásokról írt történeti munkái referenciális műnek számítottak. Lackó megbízása a feladattal is jelzi, hogy a munkástörténet-írás felettébb érzékeny területnek számított az 1960-as években, hát még az akkor élő, „szocialista iparban” dolgozó munkások kutatása. Ezért a munkásokról szóló kutatások gyakran nagyobb érdeklődésre tarthattak számot politikai okokból, mint más társadalomkutatói témák.

„Akkor a fél ország a könyvről beszélt. Hogy végre valaki a munkásokról írt. Így, ilyen megközelítésben: alulnézetben, ráadásul nem leereszkedvén a munkások közé, de közöttük élve, dolgozva” – Megyesi Gusztáv így emlékezett vissza az *Élet és Irodalom* hasábjain László-Bencsik Sándor *Történelem alulnézetben* című, 1973-ban megjelent szociográfiájának fogadtatására (Megyesi 1986). *„A Magyarország felfedezése-sorozat kötetei közül a legnagyobb visszhangot eddig kétségtelenül László-Bencsik könyve keltette. A szenzációnak kijáró fogadtatás*

4 Kemény István iskolateremtő kutatásainak hatására indult meg Magyarországon a szegénység és a romák kutatása az 1960-as évek végén. Kemény kutatási módszertanáról és hatásáról szól a Replika 2017-ben megjelent, 104. száma.

5 Az osztály 1956 januárjától Lackó Miklós vezetésével önálló szervezeti egységként működött: 1957-ben kutatócsoportként beolvasztották a II. (újkori) magyar történeti osztályba, vezetője Lackó maradt 1966-ig, aki ezután a III. (legújabb kori) magyar történeti osztály helyettes vezetője, majd 1972-től vezetője lett. (Pótó 2010:462).

jellemezte, a kritikák, viták beszámolóját tárgyyszerűen nem elemezték, megállapításait – és ezt talán a sorozat egyetlen kötete sem érte el – senki nem vitatta, tudomásom szerint senki nem akadt, aki mindezt »jobban tudta volna« – írta Schlett István 1974-ben a *Valóságban* (Schlett 1974).

A jelenséget Schlett azzal magyarázta, hogy „[f]ehér foltok feltárásának szokott kijárni az ilyesfajta reagálás – amit nem ismer, arról tisztességes ember nem vitatkozhat, legfeljebb elhiszi vagy nem hiszi el”. A szerző díjazásának legdöntőbb okát abban látta, hogy „ki-ki tudta, hogy így is élnek közöttünk emberek, de ez kényelmetlen volt és ezért tudata hátsó udvarába szorította vissza. [...] most más kimondta, rossz közérzetétől próbál így szabadulni” (1974:100).

A könyvről megjelenő elismerő kritikák részben ennek, részben a könyv értékének, de nem kis mértékben a pártvezetés akaratának is köszönhetőek. A vezetés érdeke volt, hogy a könyv nagy visszhangot váltson ki, magánlakásokon vitatkozhattak is a benne foglaltakról, de a közvélemény előtt egy ilyen „jól átrágott” könyvet öngyilkosság lett volna bírálni. Miközben ugyanabban az időben Kemény István kutatásairól vagy a *Darabbérről* tilos volt nyilvánosan beszélni.

László-Bencsik Sándor 1990-ben így emlékezett vissza az öncenzúra és a cenzúra tollvonásaira: „*Én megírtam a könyvet úgy, ahogy meg tudtam írni. Óvatosan, majdnem Bethlen Gábor-i módon. [...] Amikor a török rajta tartja a kezét az ember gigáján, de nem akarunk Habsburg-pártiak sem lenni, mit lehet csinálni? [...] Az összes stiklit, amit ezrével megírtam, mind ki kellett hagyni, mert rossz fényt vetett az »uralkodó osztályra«*” (Varsányi 1990:25). Számos „stiklit”, vagyis hogy hogyan próbálnak az emberek fuszni, a maguk malmára hajtani a bérrendszer visszasságait, mindent, ami illúzióromboló volt: ki kellett hagyni. Haraszti Miklós ebben az időben megírt munkásszociográfiában igen sok „stikli”, illúzióromboló részlet volt. Fogadtatása is másként alakult.

„*Máig emlékezetes olvasmányélményem Haraszti Miklós Darabbér című kézírata – egyetlen éjszakára kaptam meg a szemet vibráltató indigós kópiát. S mindjárt másnap szűkebb társaságban megkockáztattam a kijelentést: messze a legjobb munka, amit 1945 óta a szociográfia műfajában írtak széles e hazában*” – emlékezett vissza Hatvani Dániel 1989-ben (Hatvani 1989:19).

1973-ban – amikor László-Bencsik Sándor, a hatalom számára elfogadható, munkásokról szóló könyve megjelent – október 15–16-án tartották Haraszti Miklós perének első fordulóját. A könyv közönsége – bár a mű témája és megközelítése hasonló, mint László-Bencsik könyvéé – a „második nyilvánosság” révén formálódott, és a per miatt a munkásokról szóló írás rendszerellenes röpirattá változott. Mindez alapján úgy tűnik, a munkásokról írni önmagában is politikai állásfoglalás lehetett.

„*Markó utca, Fővárosi Bíróság, vagy ötven-hatvan főt befogadó tárgyalóterem vegyes közönség: diák- és művészfélék, kutatóintézeti dolgozók, civil ruhás rendőrök, egy-két jogász. Három hónappal ezelőtt hiába telt meg zsúfolásig a terem: egy órányi várakozás után kihirdették, hogy a tárgyalást bizonytalan időre elnapolják, mert a bírónő beteg. Akkor a közönség első sorában ott ült a modern magyar történelem három nagyszonya: Károlyi Mihályné, Rajk Júlia és Duczyńska Ilona. Tüntető jelenlétük is mutatta: a közönség koncepciók pert sejt az ügyben*” (Betlen 1989). Mintha nem is egy könyvről, hanem egy kiemelt politikai ügyről lett volna szó, és valóban, Haraszti Miklóst már 1970-ben rendőri felügyelet alá helyezték. A kéziratot a kiadó igazgatója dörgedelmes levélben visszautasította: „*A szocializmus legádázabb ellenségei sem jutottak ilyen messzire*” – írta (Haraszti 1989).

Hogy miért éppen a *Darabbér*? A munkáskérdés tabuként való kezelése a „munkásosztály vezető szerepe” miatt a kádárizmus ideológiájának része volt. 1970. december 14-én a gdański Lenin Hajógyárban – amely

Lengyelország „kirakatgyárának” számított – sztrájk tört ki, ami végül halálos áldozatokat is követelt. 1970–71 Lengyelországban a munkásfelkelések évei voltak (Ash 1990:21–23). A többi szocialista ország vezetői a Lengyelországban kialakult helyzet miatt „fokozott éberséggel” kezelték a munkáskérdést, vagyis nem csupán az 1956-os munkástanácsok emléke⁶ miatt kezelték a szokásosnál szigorúbban az ügyet. Ugyanakkor a taktikai érzék itt sem volt tökéletes: a Haraszti-per nem elnyomta, hanem felszította az érdeklődést a munkáskérdés iránt.

László-Bencsik Sándor munkásszociográfiáját politikai szempontból kétféleképpen is könnyű volt olvasni. A sorok között olvasók a munkások kiszolgáltatott helyzetét; önszerveződési igényeik állandó megtorpedózását; a „körülmenyekkel” való állandó küszködést; a gyári érdekképviselési formák ürességét; a munkáspolitikai hangzatos, de meg nem valósult politikai és szociális ígéreteit; a lecsúszott emberi sorsokat, és a megélhetésért és „emberi szabadságjogokért” minden hajnalban és műszakban harcolókat láthatták.

Ugyanakkor a kádárista ideológia is megtalálta az öngazolását a könyvben. Eszerint a brigádmozgalom kiváló formája a közösség tudati fejlesztésének, az egyének közösségbe kapcsolásához, ezáltal az egyéni „kispolgári” problémák „szocialista módon” történő megoldásához. A *Történelem alulnézetben* a brigád történetét meséli el, tehát önálló társadalmi egységként kezel egy szocializmus által kiemelt szervezeti formát. A munkás-ság problémái eszerint leginkább a kispolgári múltból és a képzettség hiányából származnak, emiatt megoldásuk csakis szocialista módszerekkel történhet: a munkának nem az egyén, hanem a közösség érdekében végzett munkává kell válnia.

A „stiklik” pont ezért kellett, hogy kimaradjon a könyvből. Ugyanakkor benne maradtak a romantikus leírások a munkáról, a közösségbe való beilleszkedésről, a munkafolyamatról, a gyáron kívüli életről. De ellentétként bent maradhatott a könyvben számos olyan részlet, amely az illúziókat valamelyest lerombolja. Az egyik oldalon arról olvashatunk, hogy „*a munkás nemzetköziség ügye milyen közvetlen formában él és hat közöttünk – elemi fokon, érzelmi alapokon, de elevenen*”, a következő oldalakon pedig a normarendszer önellentmondásairól, majd a munkások és „irodisták” ellentmondásos „kapcsolatáról”: „*Amikor mi kezdünk, odafent a központban még nincs munkaidő, s amikor nekünk fájront van, ott többnyire rég bezárták az íróasztalfiókokat*” (László-Bencsik 1973:83–86). Ez utóbbi részlet a kádárizmus által támogatott „munkásdemagógiának”, illetve a munkások kiszolgáltatottságáról író szamizdatirodalomnak is megfelelt volna.

A *Darabbér* esetében már nem is maga a kézirat, hanem az ellene indított hadjárat elleni harc vált fontossá. „*Az ügyészség 2–8 évig terjedő fegyházra kért az izgatás súlyosabb esetére hivatkozva: sokszorosításnak nevezte a kétszeri legépelést. Első felszólalásában kijelentette, hogy a vádirat elírásból kifolyólag tévesen mondja »műnek« a vád tárgyát, ez mindenütt »gúnyiratra« javítandó. A bírónő felszólított, hogy ne idézzek a könyvből, mert jobban ismeri nálam*” – írta később Haraszti (1989:148).

A perben használt érvek miatt az ügy egyre inkább ellaposodott. 1974 februárjában a Fővárosi Bíróság Haraszti nyolc hónapnyi – 3 évre felfüggesztett – szabadságvesztésre ítélte. „*A bíróság megvizsgálta, hogy a kézirat egy bizonyos gyár viszonyairól ír-e, és megállapította, hogy nem. Egyes szövegrészekben a vádlott minden vezetőt támad, mindazokat, akiket így nevez: »ők« [...] A szerző továbbá hamis képet fest a valóságról*” – így szól egy részlete a Haraszti-perben hozott ítéletnek (Haraszti 1989:162).

⁶ A munkásromantika által kiszínezett „munkásdinasztiák”, „örökletes munkásság”, „szociáldemokrata hagyományokat őrző” munkás-ság képe korántsem érvényes az 1956-os munkástanácsok vezetőinek jelentős részére, azonban meghatározta a munkástanácsok emlékezetét, annak 1956 emlékezetében betöltött helyét és a téma politikai érzékenységét is (erről bővebben: Horváth 2008).

Haraszti valóban szociografikus módszerekkel, a „belső” szemlélő szempontjából írta meg a könyvét. Bár könyvéből a szociológiai elemzés szinte teljesen hiányzik, a gyár társadalmi rétegeinek és az őket foglalkoztató egyik legfontosabb problémának, a teljesítménybérezésnek a leírása mégis olyan keretet ad az irodalmi műnek, ami szociológikus megközelítést tesz lehetővé. A bérkérdés és a politikai célokra felhasználható társadalomkutatói kritika összekapcsolása, irodalmi formában közlése addigra szinte már-már hagyománnyá vált a munkáskutatásokban. Az 1968-as reformok szellemében nyilvánosan is szóba került a teljesítménybéres rendszer felülvizsgálata, de ez végül nem valósult meg. Haraszti abban a légkörben írta könyvét – 1972-ben – amikor még nem dőlt el, hogy a teljesítménybér marad-e vagy megy. 1973-ban viszont már eldőlt, hogy a tervutasításos rendszer egyik alapvető eleme továbbra is a teljesítménybér marad, ezért Haraszti könyve a teljesítménybér kritikájával továbbra is tabutémát feszegetett, és az időzítés miatt a munkások legfontosabb problémáját fogalmazta meg: a bérezés és a képzettség által teremtett hierarchia diszkrpanciáját.

Kemény István kutatásai is rendre visszatértek a normák és bérek ellentmondásosságának kérdéséhez, és nem csupán azért, mert számára a történeti hagyomány (akárcsak Szabó Zoltánnak) fontos volt. Kemény ábrázolásmódjának alapvető eleme, hogy szereplői, az interjúpartnerek rendszeresen megszólalnak. *„E szakmai elit gondolkodásának tengelyében a munka áll. Kívánságuk a gyárral szemben az, hogy a gyári társadalom központi értéke a munka legyen, és legfőbb kifogásuk, hogy nincs így”* – írja Kemény (1990:95) elsősorban személyes beszélgetések, interjúk alapján, amelyek központi szerepet kaptak az általa létrehozott ábrázolásmódban. A résztvevő megfigyelői szerepből szinte sosem lépett ki, emiatt – mint arra Szabari Vera rámutatott – holisztikus szemléletben írt, és az elbeszélés módszeréből fakadóan állást foglalt olyan kérdésekben, amelyekben az éppen akkor *„a kritikai szociológiát távol tartó, depolitizált szociológia”* nem tett meg (2017:42). Részben ezért sem fogadta be az intézményesült szociológia, hiszen annak elbeszélésmódja igyekezett távol tartani annak a lehetőségét – különösen a munkásokat érintő kérdésekben –, hogy politikai célokra fel lehessen használni. Másfelől Kemény módszertani individualizmusa a hazai progresszív munkáskutatások hagyományát követte, amennyiben *„Kemény szociológiai kutatásaiban az egyének gondolkodásmódjának megértésére, az egyéni cselekvők által kialakított társadalmi cselekvések elemzésére törekedett”* (Szabari 2017:32). Ebből a megértés- és ábrázolásmódból következik, hogy Kemény szövegei és elemzésmódja igen könnyen felhasználható volt a politikai aktivizmus számára is. Sőt, ahogy azt Missetics Bálint (2017) Kemény István írásain keresztül bemutatta: az a fajta társadalomkutatás, amely Keményhez kapcsolódik, morális társadalmi felelősségtudaton alapul, más szavakkal: ebben a narratívában a társadalomkutató felelős a társadalomért. *„Az viszont biztos, hogy kiemelkedően fontos volna, ha többet gondolkodnánk közösen azon, miként fordíthatnánk a társadalomtudományok eszköztárát még inkább azoknak a szolgálatába, akikért viselt morális felelősségtudat sokakat, sokunkat – és a visszaemlékezései alapján Kemény Istvánt bizonyosan – a társadalomtudományokkal való foglalatosságra sarkallt”* (Missetics 2017:107).

ÖSSZEGÉS

A társadalomkutató a fentiek alapján bármit is ír, politizál, mivel írásai politikai célokra felhasználhatók, szándékai ellenére is. Ha pedig munkásokról ír, akkor ahhoz a hagyományhoz kapcsolódik, amely a 20. század eleji szakszervezeti mozgalmak célkitűzéseiből nőtt ki: hogy a munkások hangja is hallhatóvá váljon, szavazati joggal bírjanak és láthatóak legyenek a társadalmi vitákban. Mintha csak ezt visszhangozná Lutz Niethammer, aki szerint a német *oral history* kezdetben abból indult ki, hogy „egy demokratikus jövőhöz olyan múltra van szükség, amelyben nem csupán a felül lévők hallhatók” (Niethammer et al. 1991:7). Vagy Paul Thompson, akit saját elmondása szerint Peter Townsend ösztönözött az interjúkészítésre, aki nagy hatással volt rá abban is, hogy a szegénységkutatásai mögött normatív indíték húzódott meg (Thompson 1996:6). Vagy Daniel Bertaux kutatási módszertanát elmondása szerint Oscar Lewis, *Sanchez gyermekei* című, erősen normatív motiváltságú munkája is inspirálta (Bertaux 2017:257), amelynek Magyarországon is nagy hatása volt ezzel párhuzamosan. Ez lehet az oka annak, hogy az a magyar munkáskutatás, amelyet az intézményesült szociológia részben depolitizáltságra való törekvése miatt nem fogadott be, a normatív motiváltság miatt is igazodott a korabeli progresszív munkáskutatásokhoz. Sajátos módon éppen a mozgalmi aktivistaháttér tette lehetővé, hogy a hazai munkáskutatások nemzetközi mezőben is értelmezhetők legyenek, szemben például a kvantitatív rétegződés-vizsgálatokkal.

Azzal párhuzamosan, ahogy a magyar munkások a hatvanas-hetvenes években ismét a társadalomkutatók fókuszába kerültek, Nyugat-Európában is újra többet figyeltek rájuk, még hozzá alapvetően 1968-hoz kapcsolódó mozgalmi/politikai okokból. Az 1968-as társadalmi mozgalmak céljaihoz kapcsolódó, az *oral history* által nyerhető új élményt Paul Thompson abból vezette le, hogy az interjúzás nézőpontváltást jelentett (mindenki vett vagy kölcsönkért egy magnót, aki tudós vagy újságíró akart lenni), amely lehetővé teszi a társadalom ábrázolását alulnézetből, a hatalmon, a politikán kívül levők megszólaltatását. A megközelítésmód szorosan kapcsolódott a *History Workshop* mozgalomhoz, amely a hatvanas években feltámadó munkástörténetből és társadalomtörténetből nőtt ki. (Milyen érdekes is lenne egy olyan kutatás, amely az új technika – tehát a magnó – széleskörű hozzáférhetőségének hatását vizsgálná a társadalomtudományra Hajnal István technikatörténeti tanulmányai nyomán, aki Keményre is nagy hatással volt: ki, hogyan és mikor jutott magnóhoz?) A *History Workshop* mozgalom az oxfordi Ruskin Kollégiumból indult, amelyet a szakszervezetek finanszíroztak és hallgatói gyári munkások is lehettek. Az 1966-ban Samuel Raphael által alapított mozgalom célkitűzése az volt, hogy az emberek – képzettségüktől függetlenül – saját történelmüket írják, akár a helyi közösségek történetén keresztül is (Green 2000:52). E mozgalom hozzájárult ahhoz, hogy a vele egy időben népszerűvé váló *oral history* a család- és nőtörténetek készítésének alapvető eljárásává váljon (Thompson 2000:75). Luissa Passerini és Alessandro Portelli ma már klasszikusnak számító munkáiban (pl. Passerini 1986; Portelli 2001, 2011), munkásokkal készült interjúkon keresztül mutatták ki a politikai ideológiáknak az emlékezet működésére gyakorolt hatását. Az új munkáskutatások motorját adó interjúzás⁷ vagy a résztvevő megfigyelés politikai háttérrel indult és könnyen felhasználható volt politikai célokra, akár csak Kemény, László-Bencsik vagy Haraszti munkái. Akárcsak a munkásfogalom, amely – mint azt Thompson kutatásai (1963) óta tudjuk – Angliában éppen a szakszervezetek létrejöttét megelőző, 18-19. század fordulóján kialakuló konfliktusok során telítődött társadalmi és ideológiai tartalommal. Hiszen a munkások homogén és statikus „osztályöntudatának” vizsgálata is egy történeti hagyományt követ, maga a munkás (vagy éppen dolgozó) fogalom használata is értékes elemzés tárgya lehet, sőt, nem csupán statikusan, hanem dinamikusan felfogható a fogalom, amely nem csupán állapotot, hanem folytonos történetet jelez.

⁷ Többek között: Franco Ferrarotti, Alessandro Portelli, Asa Briggs, Elizabeth Roberts, Raphael Samuel, John Saville.

A munkás- és szakszervezeti mozgalmak kutatása a munkásfogalom újraértelmezése, a politikai ideológiák hatása és a munkások érdekviszonyainak vizsgálatán keresztül születhetett újjá az 1960-as évek végétől. Magyarországon ebbe a körbe sorolható Héthy Lajos és Makó Csaba (1972) manapság már klasszikusnak számító szociológiai munkája, amelynek szélesebb visszhangja részben a tudományos tárgyalásmód miatt sem közelítette meg a fentebb tárgyalt munkákét, azonban jelentős hatása volt az 1970-es, 1980-as évek munkáskutatásaira (Héthy–Makó 1972, 1978, 1981). Mivel Héthy és Makó kutatásai egyik fontos fókuszába a munkások és munkacsoportok informális szervezetét, lehetséges magatartásait, valamint érdekérvényesítési módjait helyezték, ezért megteremtették annak a hazai hagyományát is, hogyan lehet társadalomtudományos módszerekkel – nemzetközi módszertanhoz kapcsolódva – kutatni a hazai ipari munkások érdekviszonyait, érdekegyeztetését és érdekképviselését. Ez ideológiai tabutémának is számított a hivatalosan „munkásállamként” megjelenített szocialista államban.

Héthy és Makó kimagaslónak számító elemzései mellett azonban számos, elsősorban leíró jellegű munkában jelenhetett csak meg a munkáskutatás az 1990-es évekig: a munkásdalok kutatásának néprajzos ihletettségű kutatásától kezdve az 1970-es évektől elburjánzó üzemtörténet íráson keresztül a hely-, ipar- és életmódtörténeti kutatásokig (részletesebben lásd: R. Nagy József disszertációját, 2005: 24–26). Egy ilyen közegeben kuriózumnak számított Richard Hoggart angol munkások művelődéséről és szokásairól írt könyvének lefordítása és megjelentetése 1975-ben, mivel az ideológiai kötöttségeknek így egyre kevésbé kellett megfelelni. Mintha Kemény és Haraszi kihúzták volna a dugót a szellempalackból, és az eleinte kényesnek számító kutatási témák (az ingázás, a társadalmi mobilitás vagy a lakásviszonyok) egyre szalonképesebbé váltak volna az 1980-as évekre (Gelléri 1977, Rupp 1973, Ladányi 1977, Tóth 1974), sőt, maga az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete adott teret az egy évtizeddel korábban még tabudöntögetőnek számító kutatásoknak (Böhm et al. 1979, 1985).

A rendszerváltás után a munkáskutatások fő irányai a szegénységkutatásokhoz kapcsolódtak, így sorra születettek az elszegényedő ipari kolóniákról szóló munkáskutatások, amelyek részben néprajzi, részben antropológiai módszertanra építettek sok-sok interjúval, akárcsak az *oral history* munkáskutatásokban alkalmazó külföldi kutatók (Olajos Csaba, Sz. Bányai Irén, Csontos Györgyi és Vass Tibor, Dobák Judit, a hazai kutatások irányait jelzi: Horváth–Pethő–Tóth 2003). Azonban a rendszerváltást követően a munkáskutatások ideológiai jelentése a hivatalosan „munkásállam” bukásával megváltozott, így a munkáskutatások jóval kevesebb érdeklődésre tarthattak számot.

A kevesebb társadalmi érdeklődés korántsem az alkalmazott módszertanból vagy annak nemzetközi beágyazottságából fakadt, hanem éppen a politikai környezet megváltozásából. Ezért a fentiekből nem az következik, hogy a társadalomkutató ne használhatja szigorú tudományos módszertant vagy ne reflektálhatja kutatói szerepére, ne helyezhetné tudományos kontextusba eredményeit, ne játszhatná el, hogy harag és részrehajlás nélkül fordul tárgyhöz. Az azonban fontos, hogy reflektáljon arra a tudománytörténeti hagyományra, amelyhez írása kapcsolódik, és amelynek fontos része szövegének politikai felhasználhatósága, valamint a tudománytalanság vádját időről-időre kiváltó köznapi nyelv használata. Ha másért nem, morális vagy ismeretelméleti okokból.

HIVATKOZÁSOK

1893. évi XXVIII. törvénycikk indokolása az ipari és gyári alkalmazottaknak baleset elleni védelméről és az iparfelügyelőről. Elérhető: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89300028.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D44> [Letöltve: 2021-03-17].
- Ash, T. G. (1990) *A lengyel forradalom*. Budapest: AB-Beszélő Kft.
- Bálint Gy. (1938) Egy táj arcképéhez. Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. *Pesti Napló*, július 24, 37.
- Bécsy T. (1984) „E kor nekünk szülők és megölők...” Az önismeret kérdései Örkény István drámáiban. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bertaux D. (2017) Transmission in Extreme Situations: Russian Families Expropriated by the October Revolution. In Bertaux D. – Thompson P. (szerk.) *Pathways to Social Class. A Qualitative Approach to Social Mobility*. New York: Routledge, 230–258.
- Betlen J. (1989) Haraszti Miklós pere. In Haraszti M. *Darabbér*. Budapest: Téka, 145–163.
- Boldizsár I. (1938) Szabó Zoltán: Cifra nyomorúság. *Kelet Népe*, 7, 75–79.
- Bőhm A. – Pál L. (1979) *Bejáró munkások*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.
- Bőhm A. – Pál L. (1985) *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.
- Engels, F. (1845) *Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Die Lage der arbeitenden Klasse in England: nach eigner Anschauung und authentischen Quellen*. Leipzig: Druck und Verlag von Otto Wigand.
- Erdei F. (1941) Hősorunk. *Kelet Népe*, 8, 3–4.
- Földes A. (1976) *Próza jelen időben*. Budapest: Gondolat.
- Freund Gy. (1908) Dohánygyári munkásnők helyzete. *A Nő és a társadalom* 6, 93–97. Elérhető: https://mtda.hu/NET/1908/1908_06.pdf [Letöltve: 2021-03-17].
- Gelléri P. (1977) *A vándorló munkások*. Budapest: Akadémiai.
- Gompers, S. (1909) A budapesti malterhordónő és munkatársai. In Litván Gy. (szerk.) (1974) *Magyar munkásszociográfiák*. Budapest: Kossuth, 169–175.
- Green, J. (2000) *Taking History to Heart. The Power of the Past in building Social Movements*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Gyáni G. (2016) *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest: Kalligram.
- Haraszti M. (1989) *Darabbér: Egy munkás a munkásállamban*. Budapest: Téka.
- Hatvani D. (1989) Aggasztó a szellemi bázis hiánya. *Népszabadság*, november 18, 19.
- Héthy L. – Makó Cs. (1972) *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet*. Budapest: Akadémiai.
- Héthy L. – Makó Cs. (1978) *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés*. Budapest: Akadémiai.
- Héthy L. – Makó Cs. (1981) *A technika, a munkaszervezet és az ipari munka*. Budapest: KJK.
- Hoggart, R. (1975) *Művelődés, gondolkodás, szokások. (Az angol munkásosztály – belülről)*. Budapest: Gondolat- MRT Tömegkommunikációs Kutatóintézet.
- Horváth S. – Pethő L. – Tóth E. Zs. (szerk.) (2003) *Munkástörténet – munkásantropológia*. Budapest: Napvilág.
- Horváth S. (2008) A munkásidentitás változása – az 1956-os forradalom leverését követő megtorlás hatásai. In Szederjesi C. (szerk.) *Megtorlások évszázada – Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Budapest–Salgótarján: 1956-os Intézet–Nógrád Megyei Levéltár, 291–300.
- Huszár T. (1986) Utószó. In Szabó Z. *A tardi helyzet., Cifra nyomorúság*. Budapest: Akadémiai–Kossuth–Magvető, I-XIX.
- Illyefalvi I. L. (1930) *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest: Statisztikai Hivatal.
- Jelentés (1888) Jelentés az 1887. évben foganatosított gyárvizsgálatokról. In Litván Gy. (szerk.) (1974) *Magyar munkásszociográfiák*. Budapest: Kossuth, 34–56.
- Kemény I. (1990) *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest: VITA.
- Kemény I. (2010) *Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Lackó M. (1958) *Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén*. Budapest: Akadémiai.
- Lackó M. (1961) *Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867–1949*. Budapest: Kossuth.
- Lackó M. (1968) *A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban*. Budapest: Kossuth.

- Ladányi J. (1977) Községekben élő munkások. *Szociológia*, 1, 28–41.
- László-Bencsik S. (1973) *Történelem alulnézetben*. Budapest: Szépirodalmi.
- Lázár I. (1979) *Örkény István alkotásai és vallomásai tükrében*. Budapest: Szépirodalmi.
- Litván Gy. (1974) Bevezetés. In Uő. (szerk.) *Magyar munkásszociográfiák*. Budapest: Kossuth, 5–14.
- Lowenthal, D. (1985) *The past is a foreign country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lux J. (2008) *A magyarországi szakszervezetek történetéből*. Budapest: Friedrich Ebert Alapítvány.
- Marx, K. (1867) *Das Kapital Kritik der politischen Ökonomie*. Hamburg: Verlag von Otto Meisner.
- Megyesi G. (1986) Milyen kalapács. László-Bencsik Sándor hatvanesztendő. *Élet és Irodalom*, 1, 10.
- Misetics B. (2017) A szegénység botránya és a szociológia politikája. *Replika*, 104(4), 101–109.
- Molnár E. – Pamlényi E. – Székely Gy. (szerk.) (1964) *Magyarország története*. Budapest: Gondolat.
- Nagypál I. (Schöpflin Gy.) (1938) *Cifra nyomorúság*. Szabó Zoltán könyve. *Nyugat*, 8, 145–146.
- Niethammer, L. – Plato, A. – Wierling, D. (1991) *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR. 30 biographische Eröffnungen*. Berlin: Rowohlt.
- Örkény I. (1946) *Amíg idejutottunk. Magyarok emlékeznek szovjet hadifogságban*. Budapest: Magyar–Szovjet Művelődési Társaság.
- Örkény I. (1947) *Lágerek népe*. Budapest: Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet.
- Örkény I. (1953) Margóra. *Csillag*, 8, 1222.
- Örkény I. (1985a) *A tardi helyzet 1947-ben*. In *Visszanézve. Arcképek, korszakok*. Budapest: Szépirodalmi, 316–328.
- Örkény I. (1985b) Sztálinvárosi képeskönyv, 1951–1953. In *Visszanézve. Arcképek, korszakok*. Budapest: Szépirodalmi, 346–386.
- Passerini, L. (1986) *Fascism in Popular Memory: the Cultural Experience of the Turin Working Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Portelli, A. (2001) *The Death of Luigi Trastulli, and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*. Albany, N.Y.: State University of New York Press.
- Portelli, A. (2011) *They Say in Harlan County. An Oral History*. Oxford: Oxford University Press.
- Pótó J. (2010) Lackó Miklós (1921–2010). *Történelmi Szemle*, 3, 461–463.
- R. Nagy J. (2005) *Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon*. PhD-disszertáció. Debrecen: Debreceni Egyetem BTK Néprajzi Doktori Iskola. Elérhető: https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/79578/R_Nagy_Jozsef_PhD.pdf?sequence=8&isAllowed=y [Letöltve: 2021-10-26].
- Rézler Gy. (1938) *A magyar nagyipari munkásosztály kialakulása, 1867–1914*. Budapest: k.n.
- Rézler Gy. (1943) *Egy magyar textilgyár munkástársadalma*. Budapest: Magyar Ipari Munkatudományi Intézet.
- Rézler Gy. (1972) Magyar város és üzemszociográfia a két világháború között: mérleg és visszatekintés. *Szociológia*, 4, 556–572.
- Rézler Gy. (szerk.) (1940) *Magyar gyári munkásság – Szociális helyzetkép*. Budapest: Magyar Közgazdasági Társaság.
- Rupp K. (1973) Társadalmi mobilitás és településszerkezet. *Szociológia*, 1, 23–44.
- Schlett I. (1974) László-Bencsik Sándor: Történelem alulnézetben. *Valóság*, 7, 100–103.
- Severini E. (1946) *Munkaverseny és a magyar munkás lelkesége. Munkalélektani tanulmány a műhelyekben a termelésről*. Budapest: k.n.
- Simon Z. (1996) *A groteszktől a groteszkig. Örkény István pályaképe*. Budapest: Csokonai.
- Somogyi M. (1900) *Socialpolitikai tanulmányok*. Budapest: Kilián.
- Somogyi M. (1974[1891]) Gyárfelügyelet és munkásviszonyok hazánkban. In Litván Gy. (szerk.) *Magyar munkásszociográfiák. 1888–1945*. Budapest: Kossuth, 1974. 57–70.
- Solt O. (1990) Beszélgetés a szociáldemokráciáról. Hozzászólások Kovács András interjújához. *Századvég*, 1, 126–127.
- Szabari V. (2017) A módszertani individualizmus mint a keményi megismerés sajátos formája. A cigánykutatás margójára. *Replika*, 104(4), 31–43.
- Szabó Z. (1942) *Szerelmes földrajz*. Budapest: Nyugat Rt.
- Szabó Z. (1984[1934]) Társadalomkutatás. (eredetileg megjelent: *Fiatal Magyarország*, 1934. nov. 163–169) In Némedi D. (szerk.) *A régi szociográfia. Dokumentumok. 1934–1940: programok, módszerek, kritikák*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 17–26.

- Szabó Z. (1986) *A tardi helyzet. Cifra nyomorúság*. Budapest: Akadémiai–Kossuth–Magvető.
- Tar S. (1978) 6714-es személy. *Mozgó Világ*, 5, 53–58.
- Thompson, E. P. (1963) *The making of the English working class*. New York: Vintage Books.
- Thompson, P. (1996) *Life story interview with Karen Worcman*. Elérhető: <https://discover.ukdataservice.ac.uk/assets/qualibank/6226themext029a.pdf> [Letöltve: 2021-03-30].
- Thompson, P. (2000) *The Voice of the Past. Oral History*. Oxford: Oxford University Press.
- Tóth P. (1974) A borsodi gyáripárban dolgozók lakásviszonyai. *Szociológia*, 1, 33–48.
- Umbrai L. (2008) *A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870–1948*. Budapest: Napvilág.
- Varsányi G. (1990) Az óriás és a hét törpe. Varsányi Gyula interjúja László-Bencsik Sándorral. *Népszabadság*, november 17, 25.
- Weltner J. (1901) A gyári munkásokról. *Népszava*, január 5. In Litván Gy. (szerk.) (1974) *Magyar munkásszociográfiák*. Budapest: Kossuth, 97–101.
- White, H. (1997) A történelmi értelmezés politikája: szaktudománnyá válás és a fenséges kiszorítása. In *A történelem terhe*. Ford. John Éva. Budapest: Osiris, 205–250.
- White, H. (2001) A történelem poétikája (A *Metahistory* bevezető fejezete). *Aetas*, 1, 134–165.